

# ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

## ՌՈՒՔԵՆ ԶԱՐԴԱՐՅԱՆԸ՝ ՀՅՂ ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ

### ԱՐՈՒՍՅԱԿ ԱՔՐԱՀԱՄՅԱՆ

Արևմտահայ գրող, հրապարակագիր Ռուբեն Զարդարյանը խմբագրում է ՀՅՂ «Ռազմիկ» (1905-1908թթ.) և «Ազատամարտ» (1909-1915թթ.) թերթերը: «Դրօշակում» 1901թ. տպագրվել է Ռ. Զարդարյանի (Ասլան) «Խեղդեցե՛ք զայն» պատմվածքը: Այն թուրքի հարեմից փախած հայուհու՝ Հռիփսիմեի (Ֆաթմա) մասին է, ով լույս աշխարհ էր բերելու «օծի զավակին»՝ տաճիկ մանուկին, որին դիպչել անգամ չէր ցանկանում: Հռիփսիմեի տառապանքներում հեղինակը պատկերում է հայ ժողովրդի ողբերգության ողջ ահավորությունը և վրեժխնդրությամբ պայքարի է մղում հանուն ազատության:

**Բանալի բառեր** – գրող-հրապարակագիր, օսմանյան բռնատիրություն, ջարդ, արյունոտ օրեր, անմեղ նահատակներ, առևանգում, թուրքական հարեմ, վրեժխնդրություն:

Արևմտահայ գրականության երախտավոր Ռուբեն Զարդարյանն առանձնանում է իր քաղաքացիական դիմագծով, շրջահայաց ու խորագետ մտավորականի ինքնատիպ ձեռագրով և գրական գործի նկատմամբ ունեցած իր վերաբերմունքով: Խորհրդապաշտ քերթողն ստեղծագործելու իր բնատուր շնորհը բացառապես դրսևորում է արձակ ժանրերում (վիպակ, նորավեպ, պատմվածք, հեքիաթ) և հրապարակագրության մեջ: Նրա ակնկալիքներն ու սպասելիքները հայ գրողներից և գրականությունից ավելին էին, քան կար օսմանյան բռնատիրության պայմաններում գոյատևող գրական կյանքում: Թե՛ մամուլում, թե՛ գրականության մեջ Զարդարյանը հանդես եկավ որպես իր ժողովրդի արդար դատի պաշտպան՝ համոզված, որ հումանիստական գաղափարներով առաջնորդվող հասարակությունը, ինչպես նաև ազգերն ու պետությունները կարող են կանխել չարիքն ու ժողովուրդներին ահաբեկող ոճիրները: Նրա համար «...հարցերուն հարցը... կը մնար կայացումը ժողովրդավարական պետութեան մը, ուր կայսրութեան բաղկացուցիչ տարրերը, ազգութիւնները հաւասար պիտի ըլլան օրէնքին առջև»<sup>1</sup>: Այս խնդիրը շարունակաբար արձարծվում է հատկապես Զարդարյանի հրապարակախոսական հոդվածներում: Իսկ նրա գրիչը՝ ներշնչված հայրենիքի հանդեպ ունեցած սիրով, ուղղակի իր ապրած ժամանակի հասարակական կյանքի, ազգային խնդիրների և համամարդկային արժեքների արտահայտիչը եղավ:

<sup>1</sup> Զարդարյան Ռուբեն, Յօդուածներ, Իստանպուլ, 2015, էջ 8:

1905-1908թթ. արդեն որպես Օսմանյան կայսրությունից աքսորյալ՝ Բուլղարիայի Պլովդիվ /Ֆելիպե/Փլովտիվ/ քաղաքում խմբագրում է Հ.Յ. Դաշնակցության «Ռազմիկ» եռօրյան: Հ. Օշականի գնահատմամբ Ջարդարյանը, ունենալով «կորով ու քաղաքական կեցվածք», հաջողությամբ է իրականացնում թերթի գործունեությունը՝ շոշափելով շատ հարցեր, «կարգ մը գաղափարներ», որոնք հասարակական լայն խավերին հասանելի դարձնելու անհրաժեշտությունը կար. «Ու խօսիլ մեր երագին վրայ: Ու խօսիլ թուրք կայսրութեան ու անոր արինոտ պետին վրայ»<sup>2</sup>: Այնուհետև Պոլսում Դաշնակցությունը հիմնում է «Ազատամարտը». Ջարդարյանը դառնում է «իր պատկանած կուսակցութեան պաշտօնաթերթին խմբագրապետը» և պաշտոնավարում է մինչև 1915թ. ապրիլի 24-ը<sup>3</sup>: Ճիշտ է, «Ազատամարտում» Ջարդարյանի ստորագրությամբ հոդվածները սակավաթիվ են, սակայն «իրն են կարեւոր մասով անստորագիր խմբագրականները»<sup>4</sup>: Օշականի կարծիքով թերթն ամբողջությամբ կլանում էր նրա ստեղծագործական կարողությունները, իսկ հրապարակագրի աշխատանքը համարում էր «անոր վնասին կողմը»՝ ասելով. «Ան մէկն է անիմաստ ու դժբախտ զոհերէն, զոր ըրաւ գրականութիւնը մեր հանրային կեանքին: Հոն ըլլալու չէր իր տեղը»<sup>5</sup>: Այնուամենայնիվ, բարձր գնահատականի են արժանացել Ջարդարյանի լրագրողական տաղանդն ու գործունեությունը: Նրա աշխատության շնորհիվ հայ լրագրությունը ձեռք բերեց նոր որակներ, համենայն դեպս այդպես են գնահատում ժամանակակիցները՝ ասելով. «...իսկական լրագրող մըն՝ էր բարձրագոյն որակի: Ջարդարեան եւ իրեն ժամանակակից գործընկերներու հոյլ մը յաջողեցան հայկական լրագրութիւնը եւ այս պարագային անոր արեւմտահայ ճիւղը հասցնել ոճային, բովանդակային, լեզուական, որակական գագաթնակէտի մը, որմէ ետք- աւելի ճիշդը այս սերունդին ողջակիզումէն ետք սոյն երկնային բարձունքը երբեք ալ կարելի չեղաւ նուաճել»<sup>6</sup>:

Սակայն Ռուբեն Ջարդարյանի տարերքը գրականությունն էր, հատկապես արձակը: Ըստ նրա՝ «գրականությունը ուրիշ բան չէ, եթե ոչ հայելի մը, ուր կցովանան զինքն արտադրող ազգին կենսագործ ուժն ու կարողությունը, անոր քաղաքակրթական ընդունակություններն ու աստիճանը»<sup>7</sup>, իսկ գրողի պար-

<sup>2</sup> Օշական Յ., Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան, եօթներորդ հատոր, Անթալիա, 1979, էջ 325:

<sup>3</sup> Ջարդարեան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 6:

<sup>4</sup> Օշական Յ., նշվ. աշխ., էջ 326:

<sup>5</sup> Նույն տեղում, էջ 332:

<sup>6</sup> Ջարդարեան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 5:

<sup>7</sup> Ջարդարյան Ռ., Ցայգալույս, Երևան, «Հայպետհրատ», 1959, էջ 461:

տականությունն է հավուր պատշաճի իրականացնել այն. «Արձակագիրը իր երևակայության քմահաճույքին համաձայն ձևափոխման չենթարկեր այն տարրերը, զորս կառնե իրականութենեն, այլ կդասավորե, լույսի տակ կդնե, կգործածե զանոնք կանխորոշ նպատակի մը համար»<sup>8</sup>: Այս սկզբունքով էլ առաջնորդվեց գրողն իր ստեղծագործական ողջ կյանքի ընթացքում:

Ստորև կանդրադառնանք Ռուբեն Զարդարյանի (Ասլան) «Խեղդեցէ՛ք զայն»<sup>9</sup> պատմվածքին: Այն տպագրվել է ՀՅԴ «Դրօշակ» պաշտոնաթերթում՝ «Ջարդի օրերէն» ենթավերնագրով, որն էլ հուշում է ներկայացվող նյութի բովանդակությունը: Թուրք բարբարոսների կողմից երկրում իրականացվող զազանությունները վերացնում էին աշխարհիս երեսից լավն ու բարին, խոշտանգում մարդկանց հոգիները, նրանց ներաշխարհում սպանում ամենանուրբ ու թաքուն զգացումներն անգամ: Այս մասին է հերոսուհու՝ Հռիփսիմեի պատմությունը:

Հեղինակը գրվածքը սկսում է «Մահուան օրերն են» նախադասությամբ, ապա հետզհետե պարզում է այդ օրերի նկարագիրը: Գեղարվեստական խոսքի պատկերավորման վարպետությամբ ստեղծում է զգալիորեն տպավորիչ մի պատմություն, որն, իհարկե, եզակի չէ: Ամենուր ջարդի օրերը նույնն են՝ արյունոտ, վշտահալած, ողբակոծ. համատարած սփռված դիակներ, կիսամեռ, խոշտանգված մարմիններ, երբեմնի շեն աշխարհն ավերակ դարձած, իսկ կյանքի մասին պատմողներն առավել քան մեռած. «...միակ կեանքը, որ կը տևէ տակաւին, կիսակործան պատերու ածխացած ուրականն է, որ նոյնպէս չարագուշակ՝ երկին ի վեր սաղմոս մը կը հեծծէ ու երկնքի խլացած արդարութեան՝ գետնի վրայ կատարւած եղեռնագործութեանց վրէժխնդրութիւնը կ'յիշեցնէ»: Այս մի փոքր հատվածից արդեն իսկ երևում է, որ այն, ինչ կատարվել է, չունի «մոռացումի հաճույքը». ընդհակառակը, դատապարտված է նորոգվելու, բորբոքելու վշտից ու տառապանքից ծնված ցասումը:

Արդարության՝ այդպես էլ չհագեցող ծարավ կա, ու մինչև ե՛րբ: Պատմվածքում գրողն ըմբոստության ծայնն է բարձրացնում, նզովում «խալամին յաղթական օրհներգը» հնչեցնողներին, որոնց չի հանդուրժում բնությունն անգամ. «Կը դողան, քարերն անգամ լեզու ելլալու ջանք կ'ընեն խլացած բնութեան ու գիտակից մարդկութեան մէջ փոխանցող այս կեղծաւորութեան հրէշային երևոյթին դէմ հայիոյելու...»: Տրտասարսուռ գիշերը շարունակվում է,

<sup>8</sup> Նույն տեղում, էջ 490:

<sup>9</sup> «Դրօշակ», 1901, թիվ 9, էջ 164:

և միայն «արեան հոտը կը գոլորշիանայ», իսկ այս համասփյուռ մեռելության, գերեզմանային լուության մեջ «կոյսի մը հեծեծանքը կը լսի՝ խորունկ, կաղկողի՛չ...»: Այդ առևանգված հայ աղջիկը՝ Հռիփսիմեն է ողբաձայն հեծկլտում «թիրքի հարեմէն, որուն դրան առջև իր եղբայրակիցներուն դիակները կը պառկին անխօս ու համակերպած...»: Գրողը միատիկական խորհրդավորություն է հաղորդում այդ առեղծվածային էակին՝ «գթութեան հրեշտակ» անվանելով նրան, «որ երկրաւոր դժոխքին վրայ նստած շուրջի ահաւոր եղելութիւնները կը վայէ»: Իսկ անպատկառ իրականությունը լուռ է կատարված ոճիրի հանդեպ, և կործանումը կատարյալ է թվում. «...քըստմնեցուցիչ անցքերը ենթադրել կուտան, թէ հայ անունը սրբւած է աշխարհէն»: Սա դեռ ամենազարհուրելին չէ. «Հռիփսիմեն իր գերութեան ամրոցին մէջ տաճկական հարեմի լաթեր կը հագնի, գլուխը չիթ կը քաշէ և նոր աղօթքով իսլամի պիղծ նամազը օրհներգել կը սովորի»: Նրա չքնաղ գեղեցկությունը կրում է տանջանքի ու չարչարանքի դրոշմը. իսլամական մկրտությունը Ֆաթմա էր դրել նրա անունը և կտրել իր էությունից: Հոգեկան կացությունը, որում հայտնվել էր հայուհին, բացահայտում, առավել ընդգծված է դարձնում նրա բնավորության և վարքագծի դրսևորումները, որի արմատներն, անշուշտ, խորապես ազգային էին: Սակայն կար մի բան, որ չէին կարող հափշտակել, խլել նրանից. այն «...իր հայրերուն կարօտովը լեցած և անոնց վըրէժխնդրութեամբը թունատրւած հոգին էր» ու հիշողությունը: Նա իր օրերը լցրեց հիշատակներով, հայրենի տան մասին երազներով. «...այո՛, անիկա պիտի հիշէ իր սուրբ հողն ու անմոռաց մեռելները, որ հայունն ու հայ ըլլալուն համար կործանեցան, մեռան»: Եվ ահա, տարին դեռ չքոլորած, փախչում է Հռիփսիմեն՝ գտնելու իր ավերակներն ու որբացած ազգակիցները: Ազատ է հիմա (ոչինչ չարժեցող ազատություն). Նա, ծնկած փլատակների վրա, համբուրում է քարերն ու սևացած հողը, և հորդում են կարոտի, գորովի արցունքները, զոջման և քավության արցունքները, սակայն նա ազատության մեջ նույնքան դժբախտ է, ինչպես և գերության: Նրա ողբերգությունն ավելի խորն է, վիշտն ավելի ծանր, քան կարելի էր պատկերացնել. «...սակայն անոր զաւակը կը հալածէ զինքը տակաւին, որովհետև... արգանդին մէջ կըզգայ տաճիկ մանուկը, որ կը խաղայ... իր անիծեալ երկունքին մէջ գազանի ծագը աշխարհ կուգար. խեղդեցէ՛ք, խեղդեցէ՛ք զայն, կ'աղաղակեր՝ մօռցած իր երակներէն քաղուղ բոլոր ցաւերը, տղաբերքի պրկող տանջանքները, անհուն ատելութեամբ մը համակած վրէժ-խնդրութեան միակ կրակով մը բռնկած»: Նրա երեխան «օժի զաւակն» է, հոր, եղբայրների «գլխուն գնովը գնած», նա չի կարող անգամ ձեռքերը դիպցնել

նորածին երեխային, և «խեղդեցէ՛ք զայն»-ը միակ մխիթարիչ որոշումն էր: Գուցե նա այդ պահին չէր էլ հասկանում՝ Ֆաթմա՞ն է ինքը, թե՞ Հռիփսիմեն, միևնույնն է. «Քավությունը կատարեալ էր»: Զարդարյանը սրբացնում է հերոսուհուն՝ նրա արարքը գնահատելով որպես նահատակների հիշատակի տուրք. «սրբուհի մըն է անիկայ, որովհետև նահատակ գերեզմաններուն անթառամ յիշատակը իր վրէժխնդրութեամբ կը նորոգէ»: Հասկանալի է՝ հեղինակն ինքն էլ, ինչպես ցանկացած հայ մարդ, թշնամու հանդեպ լցված էր վրեժի ու ատելության զգացումներով, ոճրագործին պատժելու անհագուրդ մոլուցքով: Ինչպես տեսնում ենք, վրեժխնդրության գաղափարը դառնում է նահատակների հիշատակն ապրեցնող և նրանց իդեալներին կյանք տվող ամենազորեղ ուժը, որի մեջ ապրողները երբեմն իրենց մխիթարությունն են գտնում:

Յավովք, Օսմանյան կայսրությունում սահմանադրության հաստատումից հետո հիասթափությունն ավելի ծանր եղավ: Զարդարյանն այն հրապարակագիրն ու քաղաքական գործիչն էր, որ խորապես գիտակցում էր հայությանը սպասվող նոր սպառնալիքներն ու վտանգները և չվարանեց ասել. «Սահմանադրութիւնը միայն ձեւերը փոխեց, ոչ էութիւնները»<sup>10</sup>: Դեռ «Ժամանակ»-ի հրապարակագրութեան մէջ Զարդարեան արդէն իսկ երեւան կու գայ իբրեւ զգօն լրագրող մը, որ առաջին իսկ պահէն լաւապես ըմբռնած է իշխող իթթի-հատական կուսակցութեան մէջ աճող եւ զարգացող բռնապետական հակումները: Ան բազմիցս կը գրէ այս նիւթին մասին եւ վեր կ'առնէ այս վտանգը»<sup>11</sup>: Ավա՛ղ, ջանքերն ապարդյուն էին. հումանիստ գրողի համար վերոբերյալ նշված կարևորագույն հարցն այդպես էլ մնաց չլուծված: Որպես «յեղափոխական մտաւորականի ցայտուն տիպար», «կրակ եւ ըմբոստութիւն ժայթքող կարմիր հրապարակագիր»<sup>12</sup> Զարդարյանն իր ժողովրդի հետ ապրեց և կրեց նրա դառը ճակատագիրը: Պատմվածքում նա գրում է, որ հայը «չի կրնար մոռնալ՝ որքան ալ տանջւած, հալածական ու վտարանդի ըլլայ, այո՛, անիկա պիտի յիշէ իր սուրբ հողն ու անմոռաց մեռելները, որ հայունն ու հայ ըլլալուն համար կործանեցան, մեռան»: Իսկ որպեսզի մարդկությունն իր գոյության ընթացքում խուսափի նման ոճիրներից, Զարդարյանի համոզմամբ «Զարիքը պետք է չորացնել իր աղբիւրին մէջ»<sup>13</sup>:

Այսպիսով, «խեղդեցէ՛ք զայն» պատմվածքն ամբողջովին արտահայ-

<sup>10</sup> Զարդարեան Ռուբէն, Յօդուածներ, Իստանպուլ, 2015, էջ 120:

<sup>11</sup> Նույն տեղում, էջ 15:

<sup>12</sup> Պօյաճեան Եղուարդ, Դէմքեր, Ա հատոր, Պէյրուք, Ատլաս, 1966, էջ 209:

<sup>13</sup> Զարդարեան Ռուբէն, նշվ. աշխ., էջ 28:

տում է օսմանյան բռնատիրության հայահալած քաղաքականության վայրենաբարո բնույթը: Հեղինակն ընդամենը մի քանի էջում պատկերում է հայոց ողբերգության անասելի ահավորությունը՝ հերոսուհու ցավի մեջ խտացնելով ազգային վիշտը: Անգամ Հիսուսի տանջանքներն էին նսեմանում. «ով ըսաւ թէ Քրիստոսի խաչը ավելի ծանր էր, երբ անիկայ շալկած Գողգոթայէն կը մագլցէր», - գրում է Ջարդարյանը՝ իր ժողովրդին ևս համարելով հանուն հավատքի, հանուն իր տեսակի անմեղ նահատակվող:

### РУБЕН ЗАРДАРЯН В ГАЗЕТАХ АРФД

АРУСЯК АБРААМЯН

Писатель и публицист Рубен Зардарян редактировал газеты АРФД «Размик» (1905-1908) и «Азатамарт» (1909-1915). В 1901 в газете «Дрошак» был опубликован рассказ Зардаряна (Аслан) «Задуйте его». Рассказ об истории армянки Рипсима (Фатима) бежавшей из турецкого гарема. Она рождает ребенка турка, к которому даже прикоснуться не желает. В страданиях Рипсима автор описывает весь ужас трагедии армянского народа и с мстостью призывает к борьбе во имя свободы.

**Ключевые слова** – писатель, публицист, Османская империя, резня, кровавые дни, невинные мученики, похищение, турецкий гарем, мстительность.

### THE WORKS OF RUBEN ZARDARYAN IN ARF NEWSPAPERS

ARUSYAK ABRAHAMYAN

Western-Armenian writer, publicist Ruben Zardaryan edited the ARF newspapers "Razmik" in 1905-1908 and "Azatamart" in 1909-1915. In 1901 Zardaryan's (Aslan) "Strangle him" story was published in "Droshak" newspaper. The story is about Armenian woman Hripsime (Fatima), who ran away from Turkish Harem, carrying a baby of a Turk who she didn't even want to touch. In Hripsime's sufferings, the author describes the horror and tragedy of Armenian people and calls with vengeance to struggle for the freedoom.

**Key words** – writer, publicist, Ottoman Empire, massacre, bloody days, innocent victims, kidnapping, Turkish harem, vengeance.